

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1992

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940

ΠΑΝΑΓΝΟΝ ΗΜΑΡ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΙΩΑΝΝΗ ΓΕΩΡΓΑΚΗ

Εἰς ἐκπλήρωσιν ἐντολῆς τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, ἀνέρχομαι ἀπόψε εἰς τὸ γεραρὸν αὐτὸ βῆμα γιὰ νὰ καταθέσω τὸν καθιερωμένον φόρον τιμῆς, τὸν ὁποῖον τὸ ἀνώτατον πνευματικὸν Ἴδρυμα τῆς χώρας ἀποτίει εἰς πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἐπετείου τῆς ἡμέρας ἣ ὁποία εἶδε πάλιν, εἰς τοὺς καιροὺς μας, νὰ ἀνατέλλει ὁ «ἄριστος οἰωνός» καὶ νὰ ἀναβιώνει «ἄτρεπτον καὶ διαιώσιον» τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων ὅταν «ἀμύνονται περὶ Πατρῆς».

Ἀλλὰ τί εἶδους λόγον νὰ ἐκφωνήσῃ κανεὶς γιὰ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 καὶ τὰ ὅσα συνδέονται μ' αὐτήν, ὅταν ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ πτυχεῖς τῶν τότε συμβάντων, ὅπως καὶ οἱ ἱστορικὲς παράμετροι ποὺ τὰ ἐπλαισίωσαν, ἔχουν καταγραφεῖ ἤδη ἐξαντλητικὰ μὲ ἐπιστέγασμα τὸν εἰδικὸν τόμον τοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοσιν ἐτοιμάζει εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Ἀκαδημίας μὲ ἀντικείμενον τὴν συνολικὴν ἐκτίμησιν τῆς συμβολῆς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον.

Τίποτα, λοιπόν, ἢ σχεδὸν τίποτα, δὲν μένει ἀναπόδεικτον καὶ ἀνιστόρητον ποὺ νὰ ἀφορᾷ εἰς τὴν «Πυρρίχειον ὄρχησιν» εἰς τὴν ὁποίαν

—σπεύδοντες ἐλευθερίην περιθεῖναι— παρεδόθησαν οἱ Ἕλληνες, ἐκείνην τὴν πάναγνον ἡμέραν, ἀδιαφοροῦντες γιὰ ζωὴ καὶ θάνατο, γιὰ δάκρυα καὶ ἰδρώτα, μιὰ πού πάτριον ἦταν καὶ γιὰ μᾶς τοὺς συγχρόνους, ἀκριβῶς ὅπως καὶ γιὰ τὸν Περικλῆ «ἐκ τῶν πόνων τὰς ἀρετὰς κτᾶσθαι».

Ἄλλωστε, πρὸς τί οἱ λόγοι ὅταν ἐμπρός μας γιγαντιαῖο ὀρθώνεται τὸ Βέβαιον. Τὸ Βέβαιον, πού ἐπειδὴ ὀρθώνεται ἀπὸ τὴν ἀναφαίρετη πραγματικότητα, εἶναι αὐτὸ πού γεννᾷ τὸν ἱστορικὸ λόγο καὶ δὲν συγχωρεῖ καμιὰ διαδρομὴ εἰς τοὺς ὄνειροπόλους χώρους τῆς φαντασίας.

Ἄν ὅμως, ἡ ἀκοίμητη λαμπάδα πού ἀναψε τὴν 28ην Ὀκτωβρίου ὁ Ἔρωσ εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἰδίων ὕμνων, ἔχομεν ἐμεῖς, ἰδιαίτερα σήμερα, ἀνάγκη τῆς φωνῆς πού ἤχησε ὡς «πτερωτὴ βροντὴ» τὴν ἀλησμόνητη ἐκείνη χαραυγὴ καὶ ἀπέρριψε ἄτρομα τὸ τελεσίγραφο τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς ταπείνωσης τὴν ὁποία δὲν ἄντεχε ἡ οὐσία τοῦ ἐθνικοῦ μας «Εἶναι». Γιατὶ τὸ Ὅχι τοῦ Ἰ. Μεταξᾶ, πρωθυπουργοῦ, τότε, τῆς χώρας, ἦταν ἡ μόνη δυνατὴ ἄρθρωση τῆς ἐλληνικῆς φωνῆς. Ἦταν Ἡ φωνή. Αὐτὴ πού δὲν εἶναι στιγμιαῖο ξέσπασμα ὀργῆς καὶ ἀγανάκτησης γιὰ τὸ πίκραμα τῆς ὄρας ἀλλὰ αὐτὴ πού βγαίνει ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας πού δὲν ἐφοβήθη, ποτέ, τὰ ξίφη, ὅσων ἀπέιλησαν τὴν Ἀρετήν.

Ἄλλ' ἐὰν ἡ φωνὴ τοῦ ΟΧΙ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐγκωμιαστικὲς καὶ διακοσμητικὲς εὐφημίες, εἶναι, ἐν τούτοις, σκόπιμο νὰ ἐπιχειρηθεῖ, σὲ συντομία, ἡ εἰδικώτερη σημασία πού ἔχει ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτήν. Ἦδη, ἀποκλείσαμε τὴν παρορμητικὴ καὶ τὴν στιγμιαία ὀργὴ πού προκαλεῖται συνήθως ἀπὸ τὶς ὑβριστικὲς προκλήσεις. Σ' αὐτό, θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ ἔλλειψη, ἀπὸ τὸ ΟΧΙ κάθε εὐκαιριακῆς σκοπιμότητος. Ὑπῆρξαν βέβαια πρὶν ἀπὸ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου πολιτικὲς ἐπαφῆς μὲ τοὺς συμμάχους καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν Μεγ. Βρετανία. Ἀλλὰ ἀσημαντὲς ἦταν οἱ προοπτικὲς δυναμικῶν ἐνισχύσεων κατὰ τὸν ἐνδεχόμενον ἀγώνα, ὅπως ἀνύπαρκτες ἦταν οἱ πολιτικὲς δεσμεύσεις μὲ τὶς ὁποῖες, μεταπολεμικά, θὰ εἴχαμε τὴν ὀφειλόμενη ἱκανοποίησι εἰς τὰ θέματα, ἰδίως, τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι, κανένα στοιχεῖο χρησιμοθηρίας δὲν ἐβάρυνε εἰς τὴν ἀπόφασιν τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀντισταθοῦν.

Ἐν ὅμως ἡ βία τοῦ ΟΧΙ δὲν εἶναι προεχόντως παρορμητικὴ καὶ ἡ λογικὴ τῆς εἶναι, σχεδόν, ἀνύπαρκτη, ἀνάγκη εἶναι νὰ σταθοῦμε λίγο στὸ ἠθικὸ τοῦ νόημα. Ἐνα νόημα ποὺ στηρίζεται στὴν ἱστορικὴ μας παρουσία, μιὰ ποὺ καμιὰ πραγματικότητα δὲν εἶναι τόσο οὐσιαστικὴ γιὰ τὴν συνειδητοποίηση τοῦ ἑαυτοῦ μας, ὅσο ἡ Ἱστορία. Μιὰ ἱστορία, ποὺ ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, σημαίνει γιὰ μᾶς μιὰ κατόπτευση 3.000 ἐτῶν, μιὰ ἐνσυνείδητη ἀναφορά, δηλαδή, σ' αὐτὸ ποὺ ὁ ποιητὴς τοῦ Δελφικοῦ Λόγου ὀρίζει ὡς «τὸν πρῶτο μας ἑαυτό».

Αὐτός, ὁ «πρῶτος μας ἑαυτός» εἶναι ποὺ θεμελιώνει τὸ ἀμετάθετο αἴτημα τῆς ἀναγνωρίσεώς μας. Τὸ πάθος, δηλαδή, ποὺ διατρέχει ἀσταμάτητα τὴν ἀξίωσή μας γιὰ ὀφειλόμενο σεβασμὸ αὐτοῦ ποὺ ἀξίζομε καὶ θεμελιώνει ἔτσι τὴν δυναμικὴ δομὴ τῆς αὐτοσυνειδησίας μας, σὲ ἀντίθεση μὲ περιστασιακοὺς καὶ ματαιόδοξους κομπασμούς, ξένους πρὸς αὐτή. Καὶ εἶναι φυσικὸ, ἔτσι, ἡ ἀξίωσή μας γιὰ ἀναγνώριση νὰ ἀνακῦπτει, στὴν πιὸ ἀκαμπτη μορφὴ τῆς, κάθε φορὰ ποὺ ἀμφισβητεῖται, αὐτὸ μὲ τὸ ὅποιο εἴμαστε ὑπαρξιακὰ ἐνωμένοι: ἡ ἐλευθερία μας. Τόσο, ποὺ νὰ μὴν νοεῖται ἡ ζωὴ μας χωρὶς αὐτή. Καὶ ὅταν «οἱ πάντων κακῶν ἐργάται» τὴν ἀπειλοῦν, «ἡ μόνη μέθοδος γιὰ μᾶς», ὅπως λέγει ὁ Σικελιανός, νὰ «εἶναι ὁ θάνατος».

Πραγματικά, μόνο μὲ τὴ διακύβευση τῆς ζωῆς κερδίζεται ἡ ἐλευθερία. Γιατὶ τὸ ἄτομο ποὺ δὲν διακυβεύει τὴ ζωὴ του, προκειμένου νὰ ἀναγνωρισθεῖ, εἶναι κάλλιστα δυνατό, ὅπως λέει ὁ Hegel, νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς προσωπικότητα, ἀλλὰ ποτὲ ὡς φορεὺς ἀτομικῆς αὐτοσυνειδησίας.

Αὐτὴ τὴν προαπόφαση γιὰ τὸν θάνατο ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἐλευθερίας τὴν συναντᾶμε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφικὴ μας παράδοση. Ἐτσι, στὴν Πολιτεία, ὅταν ὁ Σωκράτης ὡς τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν «φυλάκων» τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν κίνδυνο τοῦ ἐχθροῦ, ὀρίζει τὸν «θυμὸ τους», τὸν προσδιορίζει ὡς μιὰ πνευματικὴ δύναμη ποὺ γεννᾷ αὐτὸ τοῦτο τὸ θάρρος, θάρρος ποὺ μὲ ἀπόλυτη θεληματικότητα προσφέρει στὸν βωμὸ τῆς ἐλευθερίας: τὴν ἴδια μας τὴ ζωὴ.

Αὐτὸς ὁ χρυσόθρονος θυμὸς καὶ ὄχι τὰ ὄπλα ἦταν ἡ δύναμις τοῦ θάρρους μας τὴν 28ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 καὶ αὐτὸν ἐξέφραζε τὸ ΟΧΙ

τὴν ὥρα ποὺ ἡ ἀπειλούμενη ἐθνική μας ταυτότης, μᾶς ἔδενε μὲ τὴν κοινὴ εὐθύνη μας, γιὰ τὰ ἰδανικὰ ποὺ ἀρθρώθηκαν στὴν ἴδια γλώσσα, στὸν ἴδιο τόπο, χιλιάδες χρόνια πρὶν.

Δὲν θὰ ἀναφερθῶ, ὅπως εἶπα εἰς τὴν ἀρχή, στὰ ὅσα ὁ θυμὸς ποὺ γέννησε τὸ ΟΧΙ καὶ ἡ εὐθύνη ὄλων μας γιὰ τὴν πρωτεύουσα ἀρετὴ τῆς ἱστορίας μας ἐπετέλεσαν. Τὸ ἔπος τῆς Πίνδου καὶ τῶν Ἀλβανικῶν Ὁρέων, ἡ λεοντόκαρδη ἀντίσταση τῶν ὀχυρῶν, οἱ ἀδιάκοπες συγκρούσεις εἰς τὴν Μακεδονία, ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν, πλέον, εἰς τὸ ἀμόλυντο πάνθεον τῆς τόλμης τῶν Ἑλλήνων. "Ἄν παρ' ὅλα αὐτὰ χρειάζεται νὰ μνημονεύονται, συνεχῶς, τοῦτο γίνεται γιὰ νὰ μὴν διατρέξουν τὸν κίνδυνο νὰ θεωρηθοῦν φυσικὰ καὶ αὐτονόητα καὶ νὰ γίνουν ἔτσι κτήματα τῆς ἀγνώμονος λήθης καὶ τῆς ἐπικίνδουνης ἀμνησίας.

Γιατὶ ὅπως λέγει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος:

Ἐγγὺ μὲν ἢ σὴ περὶ πάντων λήθη.

Ἐγγὺ δὲ ἢ πάντων περὶ σοῦ λήθη.

Ἄλλ' ἄς προχωρήσουμε. Θυμᾶμαι τὸ τελευταῖο δειλινό, πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς σιδηρόφρακτης στρατιᾶς τοῦ Χίτλερ εἰς τὴν Ἀθήνα. Παραδομένη στὴ μελαγχολία τοῦ Μυστικοῦ τῆς Δείπνου, ἦταν ἡ πρωτεύουσα, ἐνῶ ἡ σημαία μας ἀνέμιζε ἀκόμα στὸν Ἱερὸ Βράχο, ἀκηλίδωτη, ἀλλὰ μὲ ἐπιτάφια προσμονή. Τὴν ἐπομένη ἡ πόλις εἶχε περιβληθεῖ τὸ μελανὸ ἱμάτιο τοῦ πένθους καὶ «ἡ βία κατέστη ἔνθρονος καὶ ὁ νόμος ταπεινός».

Ἄλλὰ πρὶν ἀκόμη τὸ πένθος ταιριάζει σὲ ὅλη τὴ χώρα, μιὰ ἀκόμη τρομερὴ λάμψη τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία ἔμελλε νὰ στείλει, στὸν κόσμον, γενικά, καὶ στὴν πορεία τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, εἰδικώτερα, μηνύματα σπουδαῖα καὶ διδακτικά. Πρόκειται γιὰ τὴν Μάχη τῆς Κρήτης. Καὶ γι' αὐτὴν ἄπειρα ὅσα ἔχουν γραφεῖ. "Ὅχι μόνο ἀπὸ ἐμᾶς καὶ τοὺς συμμάχους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν, τότε, ἐχθρική πλευρά. Θὰ ἐπιμείνω, ἐν τούτοις, σὲ δύο σημεῖα τῆς Μάχης αὐτῆς.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ ἔκταση τῆς κοινῆς εὐθύνης τῶν Κρητῶν ἀπέναντι στὸν κίνδυνο ποὺ ἀπέιλησε τὴν ἐλευθερία τους. Καὶ τοῦτο

γιατι ή εκδήλωση τής «κοινης ευθύνης» στην Κρήτη δέν πλαισιώθηκε από «άνωθεν» διαταγές ώστε να είναι μεθοδευμένος ο χρόνος, ο τόπος και ο τρόπος με τον όποιον «ό θυμός» διήγειρε την τόλμη του κρητικού λαού. Στην Κρήτη, συγκεκριμένα, ή μάχη τής όργής δέν οργανώθηκε με σχέδια επιστρατεύσεως και με έπιτελικές διαγραφές, πράγματα που, γενικά, βοηθούν την γενναιότητα και την τύχη του πολέμου.

Έδω ό κάθε Κρητικός, χωρίς προσυεννόηση, έπηρε το τουφέκι του και άρχισε πριν από κάθε πρόσταγμα να σκοτώνει και να σκοτώνεται «ώσπου», όπως λέγει το τραγούδι τους, «να κάμη ζαστεριά». Έμπρός στη δύναμη και την έκταση αυτού του ζεσηκωμού, που συνέτριψε τους Γερμανούς, παντού, στο νησί, εκτός από το σταυρικό σημείο τής επιθέσεως τους: το Μάλεμε, όπου τα λανθασμένα και όχι μόνον, όπως γνωρίζουμε σήμερα, μέτρα του συμμαχικού στρατηγείου, επέτρεψαν την κατάληψη τής Κρήτης. Έμπρός σ' αυτήν την δύναμη δέν έχει σημασία το τελικό αποτέλεσμα τής Μάχης. Σημασία έχει πως ή Μάχη αυτή με τις απώλειες του έχθρου είχε όλέθριες και απρόβλεπτες διαστάσεις γι' αυτόν. Ειδικώτερα, ό Χίτλερ, που αρχικά είχε επιφυλάξεις για τις άλεξιπτωτικές επιχειρήσεις σε νησιά όπως ή Κρήτη, εκτός του ότι καθυστέρησε, έξ αίτίας της, σε ανεπίτρεπτο πιά σημείο την μοιραία έκστρατεία του κατά τής Ρωσίας, απέκλεισε για τον ύπολειπόμενο χρόνο του πολέμου κάθε σκέψη για επανάληψη του έγχειρήματος, διέλυσε τους Fallschirm Jaeger, ως αυτοδύναμο δόρυ τής αιχμής των κρούσεων του και εγκατέλειψε κάθε σκέψη ανάλογης επιθέσεως στα νησιά τής Βρεττανίας.

Στις 31 Μαΐου 1941 έκλεισε, λοιπόν, στην Κρήτη, ή πρώτη φάση τής πολεμικής έμπλοκής τής Ελλάδος που άρχισε το χάραγμα τής 28ης Οκτωβρίου.

Ο πόλεμος, όμως, για μας τους Έλληνες δέν έτελείωσε τότε. Μια άλλη τετράχρονη μορφή του ίδιου πάντοτε άγώνος «περι την άμφισβήτησιν τής άξίας μας» άρχισε. Και ενώ επίλεκτα αξιόμαχα στοιχειά έσπευδαν προς την έξόριστη πατρίδα για να συνεχίσουν από την ξένη γη τον πόλεμο, στη θάλασσα, στον άέρα και στη στεριά, έμας έδω στην Ελλάδα μας περίμενε ή Κατοχή.

Μιά άλλη, απίστευτη σὲ ἔκταση, καταγραφή τοῦ θάρρους καὶ τοῦ σθένους μας ἄρχιζε τώρα, ἔτσι ὥστε ὁ ἑνδακρὺς χρόνος ποὺ περάσαμε τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια νὰ εἶναι μιὰ συνεχῆς ἐκπληξη καὶ μιὰ ἀσταμάτητη, ἀπορία, ποὺ προκαλεῖται πάντοτε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων ὅταν ἀντιδροῦν στὴ δοκιμασία τῆς ἀξιοσύνης τους, μὲ ἐμφατικότητα καὶ ἰδιοφυΐα, πολυμήχανοι καὶ ἀμετάπειστοι, καὶ στὸ τέλος, ἀνίκητοι.

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς Κατοχῆς ἔχουν ἀναλύσει μὲ πάθος τὶς διαφορὲς φάσεις τῆς μαχητικῆς ἀντιθέσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ κατακτητοῦ καὶ ἄπειρα ὅσα εἶναι γραμμένα καὶ τραγουδισμένα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὥστε νὰ μὴν παρίσταται ἀνάγκη περισσοτέρων ἀναφορῶν.

Θὰ πρέπει, ἐν τούτοις, νὰ παρατηρήσω ὅτι κατὰ τὴν ἀφθονὴ αὐτῆ ἱστορήσεως τῆς ἐνόπλου ἀντιστάσεως τοῦ ἔθνους, κατὰ τὴν Κατοχή, διαμορφώνεται κάποια ἐπιλεκτικὴ ἔξαρση ποὺ ἀφορᾷ κυρίως ὀργανωτικὰς διαδικασίες καὶ τονίζονται τὰ πρωτεῖα τῆς μιᾶς σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἄλλη, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ ἱστορικὴ ἐποπτεία τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, γενικά, νὰ διασπᾶται συχνὰ ἀπὸ τὰ ἰδεοπολιτικὰ κριτήρια ποὺ στηρίζουν τὶς διαφορετικὰς στρατηγικὰς μεθοδεύσεις τῆς ἀντιστάσεως, λόγῳ τῶν ἀντιθετικῶν νοημάτων ποὺ τὶς χωρίζουν, ἐνῶ δὲν τονίζεται ἄρκετὰ ὅτι πίσω καὶ πρὶν ἀπὸ κάθε μεθοδευμένη πορεία καὶ τὰ ἐπὶ μέρους ὀργανωτικὰ τῆς ἐπιτεύγματα, ὅσο ἐφευρετικὰ καὶ ἂν εἶναι αὐτά, τὴν ἐθνικὴ μας στάση στὴν Κατοχὴ πρωτοέπλασε ἢ ζύμη τῆς ἀθρυμμάτιστης αὐτοσυνειδησίας μας. Μιᾶς αὐτοσυνειδησίας ποὺ γεννᾷ, ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, τὸ δικό της θάρρος, ποὺ προϋπάρχει, πρὶν ἀπὸ κάθε ἰδεολογικὴ παρόρμησι καὶ ἀπὸ κάθε πολιτικὴ ἀνταμοιβή, καὶ χάρις στὸ ὁποῖο «πρῶτα ἀπ' ὅλα» τὸ ἔθνος διέφυγε τὸν κίνδυνον ἔστω καὶ τῆς πρόσκαιρης ἀκόμης, ληθαργικῆς περιπέτειας στὴν ὁποία περιέρχεται, κατὰ κανόνα, ὁ ἄνθρωπος ὅταν ἐξαίφνης εἰσβάλουν στὴ ζωὴ του ἀπειράριθμα δεινὰ καὶ ἀδρανοποιεῖται ἔτσι, πρὸς στιγμὴν, ἔστω, τὸ ἐν καὶ μόνο ἐγχείρημα τῆς ὥρας: ἢ θυσία τῆς ζωῆς. Καὶ τοῦτο, ἐνῶ στὰ πάνδεινα τοῦ τρόμου, προστέθηκε, τότε, καὶ ὁ κίνδυνος τοῦ ἀφανισμοῦ μας ἀπὸ τὸν λιμό. Ἔργο κι αὐτὸ ἐνὸς χαροκόπου καὶ ἀσυγκίνητου ἀποκλεισμοῦ.

Ὁ λιμὸς δὲν ἦταν ὅμως παρὰ μιὰ παρενέργεια τοῦ πολέμου. Ὁ

ἄμεσος καὶ εὐθύβολος στόχος τῆς Κατοχῆς δὲν ἦταν ἡ φυσικὴ μας ἐξόντωση ἀλλὰ ἡ ἄλωση τοῦ συνειδησιακοῦ φρονήματος τῆς Ρωμοσύνης, μιὰ ἄλωση ποὺ ἐστόχευε, βέβαια, μαζὶ μὲ μᾶς: τὸν ἀνθρωπισμὸ στὶς καθολικὲς του διαστάσεις καὶ ἀπέβλεπε στὴν ἀνελέητη ἐπιβολὴ μιᾶς νέας μορφῆς ζωῆς, τῆς ὁποίας οἱ ρίζες φύτρωναν στὸ Βαλχαλικὸ Ἑρεβος ποὺ πάλευε, ἕως τότε, νικηφόρο, μὲ τὸ Ἀπολλώνιο φῶς.

Ἔτσι, τὸ χρέος μας ἀπέναντι στὴ Ρωμοσύνη ἔγινε, ἀπὸ μόνο του, χρέος πρὸς τὶς ἀκατάλυτες ἀξίες τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ποὺ εἶχαν ξεκινήσει, ἐδῶ καὶ αἰῶνες, τὸ μεγάλο ταξίδι τῆς παγκόσμιας μεταφυτεύσεώς τους ἀπὸ ἐτούτη ἐδῶ τῆ γῆ.

Γιὰ τὴ γενναρτικὴ ξενάγηση καὶ σκέπη στὴν ἱστορία τῶν ἐθνικῶν μας δεινῶν ὑπῆρχε στὴν Κατοχὴ παραδοσιακὰ θεμελιωμένη ἡ μεσόμφορα ἔστια τῆς Ἑλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας. Μὲ ἀνευδοίαστο καὶ ἐνθουσιαστὴ οἰκοδεσπότη, τὸν Δωριέα Πρωθιερέα, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Σικελιανός: τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό.

Πανελληνίες καὶ καθολικὲς ὑπῆρξαν οἱ διαστάσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἡ Ἐκκλησία, στὸ πρόσωπο τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐκάλυψε καὶ ἐμψύχωσε τὸ φρόνημα τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἔθνους. Μὲ ἔργα ποὺ στήριζαν καθημερινὰ τὴν ἄρνηση τοῦ ἀδίκου καὶ ἀγκάλιαζαν συνάμα τὴν πολυποίκιλη δυστυχία μας.

Ἔτσι, ἡ ἀντίσταση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας στὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ προσωπικὰ τοῦ προκαθημένου, γράφει ὁ Henri Michel στὴν *Revue des deux Mondes*, ὑπερέβη σὲ κάθε μέτρο, κάθε ἄλλη ἀντίσταση στὴ λαίλαπα τοῦ χιτλερισμοῦ, ἀκόμη καὶ στὴν Πολωνία.

Ἐχει ἤδη ἀναλυθεῖ ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἐπανέλθω ἀπόψε. Ἐν τούτοις, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς στὴν ἀντιστασιακὴ μας περιπέτεια κατὰ τὴν Κατοχὴ, χωρὶς νὰ προβάλλεται, συνεχῶς καὶ παντοῦ, ἡ μεγάλη μορφὴ ἐκείνου ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ συνεκτικὸς ἰστὸς τοῦ ἀκατάβλητου θάρρους τῶν Ἑλλήνων οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθησαν ἀπτόητοι νὰ διεκδικοῦν τὴν «ἀναγνώρισή μας» καὶ νὰ μάχονται ἀνένδοτοι γι' αὐτὴν.

Τὴν ιδιότητα αὐτὴ τοῦ πνευματικοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πανελληνίου ἀντι-

στάσεως δὲν τὴν κατέκτησε μόνο μὲ τὰ μυθικά του πεπραγμένα ὁ Δαμασκηνός, ἀλλὰ τοῦ τὴν ἀνεγνώρισε, ἐκ τῶν πρώτων μάλιστα, αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἐχθρός. Σὲ ἔγγραφο τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν γερμανικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν ἀσφαλείας (*Chef der Sicherheits Polizei und der S.D.*) τῆς 10.12.1942, φωτοτυπία τοῦ ὁποίου μοῦ περιῆλθε μόλις πρὸ ὀλίγου χρόνου, γράφονται, ἐπὶ λέξει, τὰ ἑξῆς:

«Ὡς κεφαλὴ τῆς Ἑλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας ὁ Δαμασκηνός δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐπιρροήν του. Αἱ διασυνδέσεις του ἐκτείνονται πολὺ πέραν ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ μέσω Αἰγύπτου ἀπολήγουν εἰς τὸ Λονδίνο. Ἔτσι, διατηρεῖ ἀδιάκοπα τὸν σύνδεσμό του μὲ τὴν ἐξόριστον κυβέρνησιν Τσουδεροῦ καὶ θεωρεῖται ὡς ὁ ἐκπρόσωπος τῶν Δημοκρατικῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ πιστεύει ὅτι θὰ κατευθύνει τὴν χώραν μελλοντικῶς πρὸς μίαν δημοκρατικὴν διακυβέρνησιν...

Γιὰ τὴν διατήρησιν τῶν πολυπύχων συνδέσμων του, ὁ Δαμασκηνός χρησιμοποιοῖ τοὺς Ἑλληνας ὑπαλλήλους τοῦ Διεθοῦς καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ οἱ ὅποιοι δὲν μετέχουν γιὰ λόγους ἀντιδράσεως εἰς τὸ κοινωνικὸν ἔργον τῶν ἑλληνικῶν (ἐννοεῖται βέβαια κατοχικῶν) κυβερνήσεων καὶ εἶναι κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τοὺς ὄργανα τῆς *Intelligence Service*. Στὰ ἔντυπα μὲ τὰ ὁποῖα κατακλύζεται ἡ χώρα, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος παρουσιάζεται ὡς ὁ ἐπίσημος ἐκπρόσωπος τῆς ἐξορίστου κυβερνήσεως. Πέραν τούτου, τὸ βρεττανικὸ ραδιόφωνο ἐπιδίδεται, μετὰ ζήλου, εἰς τὴν δημιουργίαν πανελληνίου διαφημίσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Τὸ ραδιόφωνο τοῦ Λονδίνου μετέδωσε, μάλιστα, προσφάτως τὴν εἶδησιν ὅτι ὁ Δαμασκηνός ἐπεκαλέσθη τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τὸν πληρεξούσιον τοῦ Ράιχ καὶ τὴν οἰκογένειάν του. Ὁ Δαμασκηνός, ὅπως καὶ οἱ στενοὶ συνεργάται του καθὼς καὶ ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς, εἰς τὸ σύνολόν του, διάκεινται ἀναφανδὸν ἐχθρικά κατὰ τοῦ Ἀζονοῦ καὶ παντοῦ ὅπου ξεσποῦν ταραχαὶ καὶ ἐνεργοῦνται δολιοφθοραὶ εἶναι παρόντες καὶ κατευθύνουν ἐκ τοῦ παρασκηνίου, κατὰ ἕνα τμήμα, τουλάχιστον, τὰ γινόμενα. Σύμφωνα μὲ τὶς εἰδήσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν, οἱ θρησκευτικὲς τελετουργίαι κατόπιν τῶν ὁδηγιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προκαθημένου χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἐχθρικὴν πρὸς τὸν Ἀζονα προπαγάνδα».

Ἡ τύχη ἠθέλησε νὰ εἶμαι ὁ στενωτέρως συνεργάτης τοῦ Δαμασκηνοῦ κατὰ τὴν Κατοχὴν καὶ θεωρῶ ἔτσι χρέος μου νὰ καταθέσω τὶς προσωπικὰς μαρτυρίες μου γιὰ μερικές, χαρακτηριστικὰς στιγμὰς, τοῦ ἀγῶνος του γιὰ τὸ γέρας τῆς ἐθνικῆς τιμῆς.

Δύσκολο τὸ ἄθροισμα, ἐπὶ τὸ αὐτό, γιὰ κοινὰς εὐθύνες, ἀλλὰ τίποτε δὲν εἶναι ἀκατόρθωτο, ὅταν τὸ κάλεσμα πρὸς τοῦτο γίνεται ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ὅλοι δέχονται ὡς «πρῶτον» καὶ ἡ ἀντίλαμψή του παραμερίζει τὸν φόβο καὶ ἐνισχύει τὴν δύναμη τῆς λαλιᾶς.

Ἔτσι, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔντονα διαβήματα τοῦ Δαμασκηνοῦ, ποὺ ἀφοροῦσαν εἰς τὴν ὑπόστασή μας, ὡς ἀκαταμήτου ἔθνους, ὡς φιλελεύθερης κοινωνίας καὶ ὡς δυστυχοῦντος λαοῦ (Μακεδονοθρακικὸν-Διωγμοὶ Ἑβραίων καὶ Κομμουνιστῶν-Λιμὸς καὶ Ὀμηρεΐα) προσυπογράφοντο πάντοτε, ὁσονδήποτε τολμηρὰ καὶ ἂν ἦσαν, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπισήμους ἐκπροσώπους τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, μὲ ἐπικεφαλῆς πάντοτε τὸν πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε ἡγετικὸ παράγοντα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς κοινότητος τῶν Ἑλλήνων, καὶ κανεὶς, ποτέ, ὅσο καὶ ἂν ἦταν ἐπικίνδυνον γι' αὐτόν, δὲν ἀπέσπεργε τὴν «βαφὴν τοῦ καλάμου» κατὰ τὴν ὄραν τῆς κρισίμου ἀποφάσεως, ἀρκεῖ νὰ τὸ ἐζητοῦσε ὁ Ἐθνάρχης.

Ἀνάλογη πρὸς τὴν πειθαρχίαν τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἀρμονίας ἦταν καὶ ἡ ἐντύπωση ἀπὸ τὴν ἐξωτερική του παρρησία. Τὰ μοναδικῶς αὐστηρὰ καὶ ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ του συνευρίσκοντο, κατὰ φυσικὸν λόγον, μὲ τὴν μειλίχια καλωσύνη του, τόσον, ὥστε ἡ ἀγέρωχη μεγαλοπρέπεια τῆς ἀρχιερατικῆς παραστάσεως, νὰ μὴν συγκρούεται καθόλου μὲ τὴν ἔλξη ποὺ ἀσκοῦσε ἡ ἀνθρώπινη καὶ ἔμφυτη στοὺς τρόπους του προσήγεια καὶ γοητεία.

Σπανίως, θυμᾶμαι νὰ ἔσπασε ἡ αὐτοκυριαρχία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ. Ὅμως, μίαν ἡμέρα τοῦ Χειμῶνα 1941-42, ὅταν εἰς τὸ γραφεῖο τοῦ Ἀλτεμπουργκ, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος κατέβαλε μία ὑστάτη προσπάθεια γιὰ νὰ τὸν πείσει νὰ εἰσηγηθεῖ τὴν ἀποδέσμευση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ εἰσέπραξε καὶ πάλι τὴν ἔμμομη ἄρνηση ὑπὸ τὴν μορφήν του «τί νὰ γίνει», τότε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος δὲν ἠμπόρεσε νὰ συγκρατηθεῖ. Εἰς τὰ

μάτια του διεγράφηκε με μία ασύλληπτη απόδοση ή συμπυκνωμένη απόγνωση και ο απέραντος πόνος για τους πεινασμένους τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Ἐστάθη πρὸς στιγμὴν βουρκωμένος και ἄλαλος και, ἐξαίφνης, μέσα εἰς τὴν στενόχωρο σιωπὴ τοῦ παγεροῦ γραφείου, ὁ γίγας αὐτός, ἐξέσπασεν εἰς ἀκράτητους και γοερούς λυγμούς.

Ἔοσοι ἐγνώρισαν, ὅσοι ἀπλῶς εἶδαν ποτέ, ἔστω και ἀπὸ μακριά, τὸν Δαμασκηνό, θὰ συλλάβουν εὐχερῶς τὴν τραγικὴ μοναδικότητα τῆς στιγμῆς αὐτῆς.

Λέγουν ὅτι τὰ κλάματα ταπεινώνουν. Τὰ δάκρυα ὁμως τοῦ Ἀρχιερέως τῶν Ἀθηνῶν τὸν ἀπεμόνωναν τὴν στιγμὴ ἐκείνη ἀπὸ κάθε συμβατικότητα. Μὲ τὴν πηγαία και ἀσυγκράτητη ροή τους, τὸν συνέδεαν με τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πόνου και τὴν παντοδυναμία τῆς πίκρας τῆς ψυχῆς. Ἐμπρὸς του, βαθύτατα ταπεινωμένος, κάτωχρος και σαστισμένος ἦταν ὁ ἄλλος, ὁ παντοδύναμος ἐκπρόσωπος τοῦ κατακτητοῦ, ποὺ ἐζήτει μάταια νὰ ἀσπασθεῖ τὸ σφιγμένο χέρι τοῦ Δαμασκηνοῦ, στὸν ὁποῖο εἶχε σπεύσει ὁ ἴδιος νὰ φέρει ἓνα ποτήρι νερό.

Μιὰν ἄλλη φορά, πάλι, ἀλλὰ ἀντίστροφα, εἰς τὸ γραφεῖο τοῦ θηριώδους στρατηγοῦ Ἀντρέ, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος προσπαθοῦσε με κάθε τρόπο νὰ πείσει τὸν ἄκαμπτο διοικητὴ νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ἀπόφαση τῆς ἐκτελέσεως τῶν πρώτων Ἑλλήνων ὁμήρων. Ἡ συζήτηση ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ εἶχε προσδιορισθεῖ ἀπὸ τὸν φανατισμένο και μισαλλόδοξο τόνο τοῦ Γερμανοῦ στρατιωτικοῦ, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νὰ θεμελιώσει τὴν ἠθικὰ και νομικὰ ἀπαράδεκτη ἔννοια τῆς καθολικῆς και ἀλληλέγγυης εὐθύνης, γιὰ τυχὸν παραβάσεις τῶν νόμων τῆς Κατοχῆς, ἔστω και ἂν ὁ κρατούμενος και συλλαμβανόμενος ἦταν ἀποδεδειγμένα ξένος πρὸς αὐτές. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἦταν ἤδη ὄμηρος.

Ὁ Δεσπότης ἐπέμεινε, ἀντέκρουσε, παρακάλεσε, ἕως ὅτου, σὲ μιὰ στιγμὴ, ἀσυγκράτητος ἀπὸ θεία ὄργη ἐτινάχθη ἀπὸ τὴν θέση του και χωρὶς νὰ χαιρετίσει, ἐπροχώρησε πρὸς τὴν ἐξοδο. Καὶ ἐκεῖ, στρεφόμενος πρὸς τὸν Ἀντρέ, τὸν τύραννο τῆς Κρήτης, ἀψευδῆς και ἄτρομος κατήγορος τῶν ἐκτελεστῶν τῆς ἑλληνικῆς νεότητος, ἐσήκωσε τὰ χέρια του

καὶ κατηράσθη: «Τὸ αἷμα αὐτῶν ἐφ' ὑμᾶς καὶ τὰ τέκνα ὑμῶν» εἶπε καὶ διερμήνευσα ἐν τῷ ἄμα.

Ἡ προστασία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ξέφρενη καταδίωξη, στὴν ὁποία μὲ τελειοποιημένη καὶ μεθοδική σκληρότητα τοὺς εἶχε ὑποβάλει ἡ γερμανικὴ Κατοχή, ὑπῆρξε, μαζὶ μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ λιμοῦ, τὸ πρῶτο μέλημα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Τὸ πρῶτο γραφεῖο ποὺ συνέστησε ὁ Δαμασκηνὸς ἦταν τὸ γραφεῖο ὑπερασπίσεως τῶν διωκομένων στὰ στρατοδικεῖα.

Στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ εἶχε συσταθεῖ ἐπίσης ἡ Ὑπηρεσία Προνοίας Κρατουμένων:

- α) στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ,
- β) οἰκογενειῶν κρατουμένων καὶ
- γ) ἀποφυλακίζομένων.

Ὅταν λογαριάσει κανεὶς τὸν ἀριθμὸ αὐτῶν ποὺ ἐφυλακίσθησαν σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἢ κλείσθηκαν σὲ στρατόπεδα συγκεντρώσεως, 200.000 πρόσωπα ἔλαβαν βοήθεια ἀπὸ αὐτὴ, μόνον, τὴν ὑπηρεσία τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς.

Ἄλλ' ὁ πυρὴν τῆς συμπόνιας καὶ τῆς στοργῆς γιὰ τὸν ἀδικοχαμένο ἄνδρα, πατέρα, γιὸ καὶ ἀδελφὸ ἦταν τὸ Γραφεῖο τῶν Ἀπορφανισθεισῶν Οἰκογενειῶν, ποὺ ἐμερίμνα μὲ προσωπικὴ καὶ συνεχὴ στοργὴ γι' αὐτές. Ἐκράτει δέ, ἐπὶ πλεόν, τὰ ἱερὰ τεκμήρια τῆς θυσίας τῶν ἐκτελουμένων. Τὶς ἀναφορές, δηλαδή, ποὺ συστηματικὰ ὑπεβάλλοντο εἰς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο ἀπὸ τοὺς Ἱερεῖς ποὺ παρίσταντο στίς ἐκτελέσεις.

Παράλληλα, τὸ θέμα τῆς πρόνοιας καὶ τῆς γενικώτερης ἀντιλήψεως τῆς μαστιζόμενης πατρίδας δὲν ἀφήνει τὸν Δαμασκηνὸ ἀσυγκίνητο. Τὸ ὀργανωτικὸ του δαιμόνιο δὲν ἄργησε νὰ καλύψει ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα μὲ συστηματικῶς ὀργανωμένες ὑπηρεσίες «ἀλληλεγγύης καὶ προνοίας», ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Ε.Ο.Χ.Α. θὰ παραμείνει τὸ θαυμαστὸ πρότυπο. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξιστορήσω ἐδῶ τὴν μοναδικὴ ὀργάνωση καὶ τὸ κοινωνικὸ ἔργο ποὺ ἐπετέλεσεν ὁ Ἐθνικὸς Ὄργανισμὸς Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω ὅτι τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1941 ὁ Ε.Ο.Χ.Α., μὲ τὰ παραρτήματά του εἶχε ἤδη κάμει τὴν ἀπογραφή 43.954 ἀπόρων οἰκο-

γενειῶν, πὸν τὸν Μάιο τοῦ 1943 εἶχαν ἀῶξηθεῖ σὲ 85.587 καὶ πὸν σ' ὄλες παρείχετο σίτησις ὅπως καὶ κάθε ἄλλη περίθαλψη.

Κατὰ πρῶτον, ὅμως, ὅπως εἶπα, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος προετάχθη εἰς τὰ στρατοδικεῖα. Καὶ εἰς τὸν «τοῦ κρανίου τόπον» ἐπέτα ἡ συμπονοῦσα ἀγωνία του.

Καθ' ὄλον τὸ διάστημα τῆς Κατοχῆς, δὲν ἐπέρασεν ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποῖαν νὰ μὴν παρενέβη, νὰ μὴν παρεκάλεσε, νὰ μὴν ἠπειλῆσε, γιὰ νὰ ἀποσπάσει μιὰ ἐλληνικὴ ὑπαρξη ἢ ἓνα ἐλληνικὸ χωριὸ ἀπὸ τὸν γερμανικὸ Χάροντα.

Καὶ ὅταν τὸ κατόρθωνε, τὰ μάτια του ἄστραφταν ἀπὸ τὸ φῶς τῶν πλέον λαμπερῶν θριάμβων. Ὁ ἀνθρωπισμὸς του, εἰς τὶς περιπτώσεις αὐτὲς τῶν καθημερινῶν τραγωδιῶν, ἦταν ἀνεξάντλητος.

Ἐπὶ ὄρες ἠμποροῦσε νὰ κάθεται εἰς τὸ γραφεῖο του καὶ νὰ κρατᾶ ἀπὸ τὸ χέρι τὴν μητέρα, τὴν χήρα, τὸ ὄρφανὸ καὶ νὰ ἐμψυχώνει καὶ νὰ παρηγορεῖ.

Θυμᾶμαι μία 7η Ἰανουαρίου. Εἶχαμε τὴν πληροφορία ὅτι μιὰ ὁμὰς παληκαριῶν τῆς ἐθνικῆς μας ἀντιστάσεως εἶχε ἐκτελεσθεῖ ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα. Καὶ ἐπειδὴ οἱ Γερμανοὶ ἠρνοῦντο γιὰ λόγους καθαρῆς τρομοκρατίας, νὰ ἀνακοινώσουν τὰ ὀνόματα τῶν ἐκτελεσθέντων, πλήθη ἀνθρώπων συνέρρεαν εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴ μὲ τὴν ἀγωνιώδη ἀμφιβολία ζωγραφισμένη εἰς τὸ πρόσωπόν τους. Ὅλοι ἐζήτουν ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο, τουλάχιστον νὰ μάθει ποῖα ἦταν τὰ θύματα καὶ ποιοὶ εἶχαν κατορθώσει νὰ μείνουν νικηταὶ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν γύρο τοῦ χαλασμοῦ. Ἡ ἡμέρα ἐπροχωροῦσε καὶ ἡ ἀγωνία ἐκορυφώοντο, ἡ ὁδὸς Ἁγίας Φιλοθέης πὸν θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθεῖ «ὁδὸς Δακρύων καὶ Μαρτυρίου» ἐγνώριζε γιὰ μιὰ ἄλλη φορὰ τὸ ἀδιαπέραστο τῶν Μαυροφορεμένων.

Ἡ ἄρνηση τῶν Γερμανῶν, ὅμως, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ ἐφρούρουν τὸ νεκροταφεῖο, παρέμενε ἀκλόνητη. Ἡ ἀγωνία τοῦ κόσμου δὲν συνεκρετεῖτο περισσότερο. Καὶ τότε, ἐκδηλώθηκε γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ τὸ ἀλύγιστο θάρρος καὶ ἡ ἀπεριόριστη ἀφοσίωση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ εἰς τὴν διακονία τοῦ ἀνθρώπινου πόνου.

Μόνος του, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ καὶ μερικοὺς τολμη-

ρους συγγενείς, κατηυθύνθη εἰς τὸ νεκροταφεῖο τῆς Κοκκινιάς. Καὶ ἐκεῖ, ἔμπρὸς εἰς τὰ τεῖχη τῶν ἐνόπλων Ἔς-Ἔς, ἀνένδοτος καὶ ἀνυποχώρητος ἐπροχώρησε. Καὶ ἐδιχάσθη τότε ἡ φρουρά, ὡς τὰ κύματα τῆς Ἐρυθρᾶς, ποῦ ἐχωρίσθησαν γιὰ νὰ διαβεῖ «σταυρὸν χαράζας» ὁ Μωυσῆς. Ἐφθάσαμε ἔτσι εἰς τοὺς τάφους τοὺς νωποὺς καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἔδωσε τὴν ἐντολὴν εἰς τοὺς σαστισμένους φύλακες νὰ τοὺς ἀνοίξουν.

Σιγὰ-σιγὰ, ὁ κάθε λάκκος ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτει τὸ ἀποτρόπαιο καὶ φρικῶδες μυστικὸν του, ἐνῶ ὄρθιος, χωρὶς ὠμοφόριον καὶ πετραχήλι, κάτω ἀπὸ τὸ χιονόνερο τοῦ Ἰανουαρίου, ὁ Ἀθηνῶν Δαμασκηνὸς ἀνέπεμπε τὶς νεκρώσιμες δεήσεις καὶ τὰ πρόσωπα τῶν θυμάτων ἔσβηναν, τὸ ἓνα κατόπιν τοῦ ἄλλου, τὴν τραγικὴν ἀωνυμίαν, ποῦ εἶχε βυθίσει σὲ θανάσιμο ἄγχος ὅλους ὅσους εἶχαν δικούς τους εἰς τὴν φυλακὴν. Καὶ ἦσαν ἄπειροι αὐτοί.

Ἀλλὰ, τὸ ἀνθρώπινο θάρρος καὶ ἡ ἠθικὴ παρρησία τοῦ ἐκλιπόντος Ἐθνάρχου ἔχουν παύσει ἀπὸ πολλοῦ νὰ ἀπαντῶνται μόνον σὲ συνάρτηση μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα καὶ περιστατικά.

Ποιὸς δὲν θυμᾶται τὸν πύρινον Ἀμβωνα καὶ ποιὸς δὲν ἐδονήθη κι ἀπὸ τὶς φλογισμένες ποιμαντορικὰς ἐγκυκλίους του, μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἐμψυχωτὴς τοῦ Γένους ἐπηγγέλλετο εἰς τὸν δουλωμένο λαὸν τὴν θριαμβευτικὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἀναστάσιμη πορεία.

Ρίγη προκαλεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ ἀνάγνωση τῶν κατηγορητηρίων ὑπομνημάτων του, εἰς ἓνα τῶν ὁποίων μάλιστα ὁ στρατηγὸς Φέλμω ἀπῆντα, ὅτι «λυπεῖται διότι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μεταχειρίζεται τὴν γλῶσσαν τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ τοῦ Λονδίνου».

Δὲν ὑπάρχει ἀνάλογο παράδειγμα εἰς τὴν δουλωθεῖσα Εὐρώπη, ὑπευθύνων καὶ ἐπισήμων λόγων, ὅπως ἐκεῖνοι μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Δαμασκηνὸς ἐκαυτηρίασε καὶ ἐνήγαγε ἐνώπιον τῆς δικαιοσύνης τῶν αἰώνων τὴν Κατοχήν.

Καὶ μόνον αὐτοὶ οἱ λόγοι θὰ ἤρκουν γιὰ νὰ τιμήσουν τὴν ἀνθρώπινη φωνή.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι γενικὰ τὰ κυκλοφοροῦντα εἰς τὴν κατεχομένη Ἑλλάδα ἔντυπα ξεπέρασαν τὰ 430, ἀριθμὸν ἀπίθανον

καὶ ἀσύγκριτον μὲ ἄλλες χῶρες, ἐνῶ 300 ἐκδόσεις εἶχε τὸ ἐλεύθερο ραδιοφωνικὸ δελτίο καὶ εἶδε τὸ φῶς, πρώτη στὴν κατεχόμενη Εὐρώπη, μιὰ παράνομη ἡμερήσια ἐφημερίδα: ἡ Ἐλευθερία.

Ἄλλὰ πέραν ἀπὸ τὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς λόγους, ὑπῆρχε στὸ προσκήνιο τῆς διαμαρτυρίας ἔτοιμη: Ἡ ἀπόφασις.

Θυμᾶμαι τὴν δραματικὴ συζήτηση τοῦ πληρεξουσίου τοῦ Γ' Ράιχ καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ, σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικείμενη πολιτικὴ ἐπιστράτευση τῶν Ἑλλήνων. Εἶχε παγώσει ὁ κόσμος τότε καὶ ἀναστατωμένα ἦταν τὰ νειάτα τῆς πατρίδος μὲ τὴν ὀριστικὴ ἀπόφαση τῶν Γερμανῶν νὰ ἐπεκτείνουν τὸ σύστημα τῆς πολιτικῆς ἐπιστρατεύσεως πὸ ἴσχυε εἰς ὅλη τὴν κατεχόμενη Εὐρώπη καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Δὲν εἶχαν λογαριάσει ὅμως τὸν Δαμασκηνόν. Ὅταν ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Κατοχῆς ἠρνήθη νὰ εἰσακούσει τὶς ἐπίμονες ἐκκλήσεις του, ὁ Δαμασκηνὸς μὲ τὸν ἀτράνταχτο καὶ ἀπερίφραστο τρόπο πὸ μετεχειρίζετο γιὰ νὰ ἀναγγεῖλει τὶς μεγάλες ἀποφάσεις του, εἶπε σὲ τόνο ξηρό:

«Κύριε πληρεξούσιε, ἐὰν ἐξαγγεῖλετε αὔριον τὴν πολιτικὴ ἐπιστράτευσιν τῶν νέων τῆς Ἑλλάδος, πὸ πρέπει νὰ παραμείνουν ἐδῶ γιὰ νὰ δουλέψουν τὰ πτωχὰ χῶματα τῆς πατρίδος τους καὶ ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα τῆς γῆς τῆς νὰ θρέψουν, ὅσο εἶναι δυνατόν, τὰ σπίτια τους, ἐγὼ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος, θὰ πῶ νὰ σημάνουν τὰ σήμαντρα τῆς πανελληνίου ἐξεγέρσεως, καὶ μαζί μὲ τὶς γενικὲς ἀπεργίες, θὰ φέρω μὲ ὅλους τοὺς πολιτικῶς στρατευσίμους ἔνοπλα τὰ βήματά μου πρὸς τὰ ἐλεύθερα ἑλληνικὰ βουνά».

Κατάπληκτος ἀπὸ ὅ,τι ἄκουε, καὶ ἀμήχανος ὡς πρὸς τὸ τί νὰ πεῖ, ὁ πληρεξούσιος τοῦ Ράιχ στράφηκε τότε σὲ μένα καὶ χαμηλόφωνα μὲ ἐρώτησε: «Μὰ δὲν φοβᾶται, ἐπιτέλους, πὸ μοῦ τὰ λέει αὐτά;» Ἕνα ἀδιάφορο χαμόγελο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἦταν ἡ ἀπάντηση στὴν διερμηνεία μου.

«Πές, Γιάννη, στὸν κύριο Πληρεξούσιο», μοῦ εἶπε, «ὅτι ὁ πρόγονός μας, ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης, ὁ Πυρπολητής, κάθε πρωὶ πὸ ἔκανε τὸ σταυρὸ του, ἔλεγε: 'Κωνσταντή, θὰ πεθάνεις', καὶ ἔφευγε ἔτσι ἡσυχος γιὰ τὰ ἀνοικτὰ πελάγη. Τὸ ἴδιο γίνεται μὲ μένα: 'Δαμασκηνέ, θὰ πεθάνεις',

λέγω ὅταν κάνω τὸν σταυρό μου, κάθε πρωὶ καὶ ἔρχομαι ἐδῶ. "Ἄς μὴν ἀπορεῖ λοιπὸν ὁ κύριος Πληρεξούσιος. "Ὅ,τι εἶπα πρὶν θὰ γίνειν».

Ἡ πολιτικὴ ἐπιστράτευση ἐματαιώθη!

Τὰ νειάτα καὶ ἡ ἐργατιὰ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἀγγαρεύθηκαν στὴν ξενη-
τειὰ καὶ αὐτὸ κατὰ μοναδικὴν ἐξαίρεση, ἀπ' ὅ,τι συνέβη σὲ ὅλη τὴν κα-
τεχομένην Εὐρώπη. Ὁ Δαμασκηνὸς ἐζήτησε, ἐπὶ πλέον, ἐπίσημη καὶ
δημόσια δέσμευση τῶν Ἀρχῶν Κατοχῆς. Τὴν ἐπομένη κιόλας ἐκαλού-
μην εἰς τὴν Διπλωματικὴ Ἀντιπροσωπεῖα τοῦ Ράιχ, γιὰ νὰ συνταχθεῖ
ἐπειγόντως τὸ σχετικὸ ἀνακοινωθέν.

Μία ὀλόκληρη ἡμέρα ἐκράτησαν οἱ διαπραγματεύσεις. Εἶχα σχεδὸν
ἐγκατασταθεῖ εἰς τὴν Γερμανικὴ Διπλωματικὴ Ἀντιπροσωπεῖα πρὸς
τοῦτο. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἴταλοί, ἐπεδίωκαν κάποιο ἀντάλλαγμα καὶ
αὐτὸ ἦταν, ἀρχικά, ἡ ἀποκήρυξη τῆς ἀντιστάσεως ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχιε-
πισκόπου ἢ τοῦ Κομμουνισμοῦ, πάντως, μιὰ πὸ τὸ αἴτημά τους γιὰ
καταδίκη τῆς τρομοκρατίας, ὅπως ἐχαρακτήριζαν τὴν ἔνοπλη ἀντίσταση
οἱ Γερμανοί, οὔτε νὰ τὸ ἀκούσει ἤθελε ὁ Δαμασκηνός.

Ἀλλά, καὶ εἰς τοῦτο τὸ σημεῖο, ἦτο ἀνένδοτος ὁ Ἀρχιεπίσκοπος,
μὲ τὸν ὁποῖο ἤμουν σὲ συνεχῆ τηλεφωνικὴ ἐπαφή. «Ἐγώ», τοὺς παρήγ-
γειλε, «αὐτοὺς πὸν θέλουν τὴν ἐλευθερία τοῦ τόπου μας, δὲν τοὺς ξεχω-
ρίζω σὲ καλοὺς καὶ σὲ κακοὺς. Προσεύχομαι γιὰ ὅλους».

Τέλος, περὶ τὸ βράδυ ἐγκρίθηκε, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δα-
μασκηνοῦ, τὸ ἀνακοινωθέν καὶ τὸ παρέλαβα γιὰ νὰ τὸ μεταφέρω ἀμέσως
στὴ μόνη ἐφημερίδα πὸν ἦταν ἀνοικτὴ ἐκείνη τὴν ὥρα, στὸ «Βῆμα», ὅπου
λειτουργοῦσαν τὰ πιεστήρια. Οἱ ξέφρενες ἰαχὲς τῶν τυπογράφων συντά-
ραζαν τὴν βουβὴ καὶ βαρεῖα ἀτμόσφαιρα τῆς νύκτας πὸν ἄλλως θὰ γέν-
ναγε μιὰ ἡμέρα νέων καὶ ἀνείπωτων δεινῶν.

Ἀλλά, τί νὰ πρωτοθυμηθεῖ καὶ τί νὰ πρωτοαναφέρει κανεὶς σὲ μιὰ
ὀμιλία.

Θυμᾶμαι τὴν μειλίχια μορφή τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ρονκάλι, τοῦ μετέ-
πειτα μεγάλου Πάπα Ἰωάννη τοῦ XXIII, στὴν κρίσιμη συνάντησή του μὲ
τὸν Δαμασκηνό, ὅταν οἱ δύο τους καθισμένοι πλάι-πλάι καὶ ἀδελφικά
(παρὰ τὸ ὅτι δὲν εἶχε ἀκόμα ἀρθεῖ οὔτε τὸ ἀνάθεμα τότε), ἔβαλαν τὰ

θεμέλια τῆς μεσολαβητικῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ τὴν τροφοδοσία τῶν Ἑλλήνων. Ἐὰν μὲ κάτι ἀντιμετωπίσθηκε ὁ λιμός, αὐτὸ τὸ κάτι ἦταν, βασικά, ἡ συνάντηση Δαμασκηνοῦ καὶ Ρονκάλι καὶ οἱ μετέπειτα συνέπειές της.

«Νομίζει κανεὶς πὼς ὄνειρεύεται καὶ ὁμως θυμᾶται». Ἔτσι σὰν ὄνειρο περνᾶνε, γρήγορα-γρήγορα, διάφορες σκηνές καὶ ἀναμνήσεις:

Θυμᾶμαι τὸν Ἀρχιεπίσκοπο κάθε Χριστούγεννα νὰ ἐπισκέπτεται τὶς φυλακὲς γιὰ νὰ εὐλογήσει καὶ νὰ παραμυθῆσει ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔφευγε, κάθε μέρα περισσότερο, ἡ ἐλπίδα.

Θυμᾶμαι ἀκόμα τὸν Ἀρχираββίνο, μεταμφιεσμένο, νὰ τὸν παραλαμβάνουν ἀπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τὰ χέρια γιὰ νὰ τὸν φυγαδεύσουν στὸ βουνό. Ἦταν τότε ἡ ὥρα τοῦ στυγνοῦ διωγμοῦ τῶν Ἑλλήνων Ἑβραίων καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ προκαθημένου, ὀλιγοκοίτα εὐλογοῦσε, μόνη αὐτὴ σὲ ὅλη τὴ Χριστιανοσύνη, μικτοὺς γάμους καὶ ἔσωζε ἔτσι χιλιάδες Ἰσραηλίτικες ψυχὲς στὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστολικοῦ «Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλληνας, οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ. Πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ».

Θυμᾶμαι τὸν Φέλμυ, αὐτὸν ποὺ εἶχε προσβλητικὰ ἐπιστρέψει ἕνα γράμμα διαμαρτυρίας τοῦ Δαμασκηνοῦ, νὰ τὸν παρακαλεῖ τώρα νὰ μεσολάβῃσει γιὰ νὰ τὸν ἀφήσουν οἱ Ἄγγλοι, νὰ ὑποχωρήσει ἀπρόσβλητος, μὲ ἀντάλλαγμα νὰ ἀφήσει ἀνέπαφη τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὶς ἀνατινάξεις ποὺ προέβλεπε τὸ σχέδιό του.

Θυμᾶμαι ἀκόμη τὸν πρῶτο Ἄγγλο ποὺ παρέλαβα στὸν Σκαραμαγκὰ στὶς 11 Ὀκτωβρίου τοῦ 1944, τὸν παλαιὸ φίλο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, τὸν Μακάσκυ, καὶ τὸν ὀδήγησα κατ' εὐθείαν εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπή.

Λίγο πιὸ ὕστερα ἐρχόταν ὁ Λόρδος Jellicoe μὲ λίγους στρατιῶτες καὶ ὁ Ταγματάρχης Dodson μὲ τοὺς ἀσυρματιστές. Τότε ἀντήχησαν μονομιᾶς χαρμόσυνα ἀπὸ παντοῦ τὰ σήμαντρα τῆς Ἀθήνας.

Ὁ Δαμασκηνός, λάμπων ἀπὸ ἀγαλλίαση, ἐβγῆκε στὸν ἐξώστη τοῦ σπιτιοῦ ὅπου ἔμενε, μὲ τὸν Μακάσκυ ἐν στολῇ καὶ ἐφώναξε εἰς τὸ ἀλαλάζον πλῆθος: Χριστὸς Ἀνέστη. Οἱ Γερμανοὶ δὲν εἶχαν φύγει ὅλοι ἀπὸ τὴν

Ἐκεῖνη τὴν ὥρα καὶ λίγες ἑκατοντάδες μέτρα, μακρύτερα, κατέθεταν στέφανο στὸν Ἄγνωστο Στρατιώτη.

Ἄλλὰ ποιὸς ἦταν δυνατὸν νὰ συγκρατήσῃ τὸν Γίγαντα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἐθνικῆς μας Ἀναστάσεως, ὅταν τὸ ὄραμά του χάραζε στὸν ὀρίζοντα σὰν ὀλόλαμπρος Πασχαλινὸς χαιρετισμὸς;

Στις 12 Ὀκτωβρίου, τὴν πραγματικὴ ἡμερομηνία τῆς Ἀπελευθερώσεως μὲ κοσμοσυρροὴν χιλιάδων, ὁ Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Δαμασκηνὸς ἐδοξολογοῦσε στὴν Μητρόπολη, τὸν Κύριον:

«Εὐλογεῖτε, ἔλεγε μὲ δάκρυα στὰ μάτια, οἱκοὶ Θεοῦ καὶ κώδωνες εὐλαλοὶ καὶ κυανολεύκων ριπαὶ καὶ δούλων ἀδουλώτων ἀπελευθεροῦν σύστημα ὕμνοις καὶ εὐχαριστίαις τὸν Κύριον».

Ἔτσι, ἔληξε γιὰ μᾶς, ὁ πόλεμος ποὺ μᾶς φανέρωσε τοὺς ἑαυτοὺς μας, ἀφοῦ ὅμως γέμισε ἀπὸ καρφωτοὺς σταυροὺς τὰ μνήματα τῆς χώρας καὶ ἔστησε τὰ τραγικὰ θυσιαστήριά του, στὴν Καισαριανή, στὴν Κάνδανο, στὰ Καλάβρυτα, καὶ ὅπου γῆς, ματώθηκε καὶ μάτωσε ἡ Λευτεριά.

Δὲν εἶναι ὅμως σκιῆς ὀνείρων οἱ ἄνθρωποι χάρις στοὺς ὁποίους «ὡσεὶ καπνὸς» ἐξέλιπεν ὁ τρόμος καὶ ζαναγύρισε λαμπρὸν τὸ φέγγος τῆς πατρώας γῆς. Εἶναι οἱ αἰώνιοι ἀγγελιοφόροι τῶν ἰδίων μηνυμάτων ποὺ ποτὲ δὲν λείπουν ἀπὸ τὴν ὥρα τῶν καιρῶν. Καὶ σήμερα, ἡ ὥρα αὐτὴ ἔγινε πάλι ἐπώνυμη. Γιατὶ ὁ ἀνόσιος δόλος τῶν ἀμφισβητήσεων τοῦ Εἶναι μας ζυγώνει πάλι ἐπικίνδυνα τὰ ὄρη καὶ τὶς θάλασσές μας. Καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀπολείπει, οὔτε στιγμὴ, ὁ ἐτοιμαστήριος στοχασμὸς.

Ἐνας στοχασμὸς ὅμως ἔμφρων καὶ ὑπεύθυνος, ποὺ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ἔσχατης ἀνάγκης, πρέπει νὰ τρέφεται, κυρίως, ἀπὸ τὶς ὁμονοητικὲς χορδὲς τῆς λύρας μὲ τὴν ὁποία, κάποτε, δὲν ξεσήκωσε μόνον ἐμᾶς ὁ Ρήγας ἀλλὰ ὅλους ὅσους εἶχαν ὡς κοινὴ τους τύχη τὸν δρόμο τῆς λυτρώσεως καὶ τοῦ ἐκούσιου σχεδιασμοῦ.

Ἀρκετὰ ἐδώσαμε ἀπὸ τὸ δικό μας αἷμα γιὰ τὴν τύχη αὐτὴ ὥστε νὰ δικαιούμαστε νὰ ἀκουσθοῦμε καὶ νὰ συνεισφέρουμε μὲ κάθε τρόπο γιὰ νὰ σταματήσῃ ἡ ἀνθρωποσφαγὴ στὴν ὁμορφὴ μας γῆ. Γιατί, ἐὰν τοῦτο δὲν

ἐπιτευχθεῖ καὶ ἡ ἀκριβοπληρωμένη φρόνησις δὲν κατορθώσει νὰ διδάξει τὴ σημασία τῆς κοινῆς εὐθύνης ποὺ ἐπιτάσσει ἡ ἱστορικὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ γενικώτερη συσπείρωση γύρω ἀπὸ τὸν μοναδικὸ καὶ καθιερωμένο στὸν πολιτισμένον κόσμον νόμον μιᾶς ἐθνικῆς συνυπάρξεως, ἐκεῖ ὅπου εἶναι δεδομένη ἡ πολλαπλότης, τότε διάφορες ἐθνότητες καὶ μειονότητες ποὺ προβάλλουν, ὅπως προβάλλουν σήμερα, τὸ αἶτημα τῆς ἀνεξαρτησίας τους, λὲς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τους εἶναι θέμα μόνο γεωγραφικῶν ὁρίων καὶ ὄχι οὐσιαστικῶν δικαιωμάτων, στὴν ὅποια χώρα καὶ ἂν ζοῦν, θὰ ἀλληλοαφανισθοῦν καὶ οἱ γειτονικὲς μας χῶρες θὰ κατολισθήσουν στὴν ἀναρχὴ καὶ βίαιη περιπέτεια τῆς πρωτόγονης φυλαρχικῆς ζωῆς.

Ἀπὸ μιὰ τέτοια κατολίσθησις θὰ κινδυνεύσει βέβαια ἡ Εἰρήνη καὶ μαζὶ μὲ αὐτήν, ἐνδεχομένως καὶ ἐμεῖς. Μιᾶς ποὺ ὁ κίνδυνος αὐτὸς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προέρχεται, μόνο ἀπὸ καθαρὰ στρατιωτικὰς ἐνέργειες. Ἄλλ' ὅπωςδῆποτε δὲν θὰ κινδυνεύσει ἡ Ρωμιοσύνη. Γιατὶ ἡ Ρωμιοσύνη, ὅπως τὴν τραγουδοῦν ἀκόμα σήμερα στὴν Κύπρον:

«Ἐν φυλῇ συνίτζιαρῇ τοῦ κόσμου
 Κανένας δὲν ἐβρέθηκε γιὰ νὰ τὴν ἐξηλείψει
 Κανένας γιὰτὶ σκέπει τὴν ποὺ τάπη ὁ Θεὸς μου
 Ἡ Ρωμιοσύνη ἔννα χαθῆ ὄντας ὁ κόσμος λείψει».